

Recenzja monografii Matěja Bílego pt. *Varšavská smlouva 1985–1991. Dezintegrace a rozpad*

Matěj Bílý, *Varšavská smlouva 1985–1991. Dezintegrace a rozpad* (Praha: ÚSTR, 2021), ss. 512

Trzydzieści lat, jakie upłynęły w 2021 r. od momentu rozwiązania, a *de facto* przypieczętowania rozpadu Układu Warszawskiego (dalej: UW), tworzyć powinny dla historiografii wystarczająco bezpieczną perspektywę analizy i opisu najbardziej nawet kontrowersyjnych zjawisk i wydarzeń. Nie zaowocowała ona jednak – a z pewnością w Polsce – wysypem prac poświęconych relacjom politycznym i wojskowym Związku Sowieckiego z jego satelitami/sojusznikami w Europie Środkowo-Wschodniej i Południowej w latach 1945–1991. Choć wstrzemięźliwość ta wydawać się może godna pochwały – choćby z warsztatowego punktu widzenia w momencie, gdy niedostępne są zasadnicze materiały źródłowe proveniencji sowieckiej – to jednak, uwzględniając coraz większe możliwości, jakie dają archiwa pozostałych członków aliansu, niepodejmowanie tych badań można ocenić w kategoriach swoistego oportunistycznego lub obawy przed przyjmowaniem trudnych wyzwań. Wprowadzenie perspektywy narodowej, nawet wycinkowe studia pozwalają bez wątpienia na lepsze zrozumienie mechanizmów funkcjonowania sojuszu „krajów demokracji ludowych” pod przewodnictwem Związku Sowieckiego. Umożliwiają dostrzeżenie nieco bardziej zniuansowanego mechanizmu zależności oraz niejednostronnych interakcji między mocarstwem – hegemonem i jego klientami.

Wśród publikacji, które w swoisty sposób uczciły 45 rocznicę uformowania i 30-lecie zakończenia istnienia UW, na plan pierwszy wysuwa się praca Matěja Bílego, czeskiego historyka, który od czasu swoich studiów na Uniwersytecie Karola w Pradze konsekwentnie bada dzieje Układu. Jego praca magisterska poświęcona była pierwszemu piętnastoleciu istnienia

sojuszu – od chwili jego powstania w 1955 r. do 1969 r.¹ W doktoracie, który w 2016 r. ukazał się nakładem Instytutu Studiów nad Reżimami Totalitarnymi (*Ústav pro studium totalitních režimů*), przedstawił okres rozkwitu sojuszu w latach 1969–1985.² Najnowsza z jego książek dokumentuje końcowe lata istnienia aliansu, jego dezintegrację i rozwiązanie, już w diametralnie odmiennych warunkach politycznych, w 1991 r.

Matěj Bílý, podobnie jak we wcześniejszych pracach, skupił się przede wszystkim na funkcjonowaniu UW jako organizacji politycznej, mniej miejsca poświęcając militarnym aspektom jego działalności, choć – jak sam to wielokrotnie podkreślał – przez cały czas istnienia paktu jego struktury wojskowe działały w sposób bardziej efektywny niż polityczne.

Autor podjął próbę scharakteryzowania wewnętrznych przemian oraz wysiłków mających na celu zreformowanie nie tylko sposobu i stylu działalności, ale także politycznych struktur UW. W sytuacji głoszonego przez nowego przywódcę Związku Sowieckiego Michaiła Gorbaczowa odmiennego od dotychczasowego podejścia do kwestii polityki międzynarodowej i w związku z tym większej podmiotowości pozostałych państw sojuszu, zamierzano dokonać pewnych reform strukturalnych, upodabniając UW do swojego zachodniego antagonisty – NATO. Postępująca rozbieżność interesów poszczególnych państw Układu, która dotknęła także działającą do tej pory wyjątkowo zgodnie „szóstkę” (Związek Sowiecki, Polska, Czechosłowacja, Niemiecka Republika Demokratyczna /dalej: NRD/, Węgry, Bułgaria), nie pozwoliła na wprowadzenie poważniejszych zmian. Choć niektóre gremia zbierały się częściej i regularniej, a wymiana zdań na nich przestała przypominać rytualne zaklęcia w nowomowie tak charakterystyczne dla okresu breżniewowskiego zastoju, to poza stworzeniem kilkunastu grup roboczych nie udało się np. wzmocnić – na wzór północnoatlantyki – roli sekretariatu i sekretarza Układu Warszawskiego. Dostrzegając swoisty dualizm organizacyjny i autonomiczność działania struktur wojskowych, Autor osobno omówił aktywność struktur politycznych na arenie międzynarodowej w latach 1985–1989 oraz funkcjonowanie militarnych agend aliansu. Trzecia część pracy poświęcona została okresowi lat 1989–1991, w których następowała coraz szybsza, będącą odbiciem procesów wewnętrznych – upadku dotychczasowych reżimów w krajach Europy Wschodniej – dezintegracja struktur UW. Jeszcze szybciej niż jego znaczenie polityczne spadała

¹ Biogram Autora na stronie: *Ústav pro studium totalitních režimů*, dostęp lipiec 10, 2022, <https://www.ustrcr.cz/o-nas/organizacni-struktura/organizacni-struktura-odbor-y/odbor-vyzkumu-vzdelavani/oddeleni-vyzkumu-politicekeho-a-spolecenskeho-vyvoje-1938-1989/matej-bily/>.

² Matěj Bílý, *Varšavská smlouva 1969–1985. Vrchol a cesta k zániku* (Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2016). Anglojęzyczne wydanie pracy: Bílý, *The Warsaw Pact, 1969–1985: The Pinnacle and Path to Dissolution* (Washington–London: Academica Press, 2020).

rola militarna paktu. Posiedzenie w Pradze w 1991 r. było w istocie tylko *coupe de grâce* dla niemającej już racji bytu w nowych zmienionych warunkach organizacji.

Próbując nakreślić kompleksową wizję dziejów Układu Warszawskiego w ostatnim okresie jego istnienia, Błły skupił się przede wszystkim na inicjatywach i działaniach sojuszu jako ponadpaństwowej struktury politycznej, uwzględniając jednak w niezbędnej mierze kontekst wewnętrzny – przełomowych przemian w krajach członkowskich sojuszu. Niektóre wątki – w tym zwłaszcza kwestie współpracy militarnej – zostały jedynie zarysowane lub zasygnalizowane. W zgodzie z modelem teoretycznym „decentralizacji Zimnej Wojny” Błły w mniejszych krajach dostrzegł samodzielnych do pewnego stopnia aktorów wydarzeń, nie traktując ich jako składnika satelickiego monolitu, realizatorów narzuconej moskiewskiej linii, lecz podmioty usiłujące realizować swoje własne cele zarówno na polu międzynarodowym, jak i w relacjach z Moskwą.

Autor próbował ustrzec się swoistego czechocentryzmu wynikającego ze stosunkowo lepszego, choć nie zawsze łatwiejszego dostępu do źródeł przechowywanych w archiwach czeskich. Poza archiwaliai władz partyjnych i administracyjnych udało mu się dotrzeć do zakamuflowanych pod nazwą dokumentacji Zarządu Operacyjnego czechosłowackiego Sztabu Generalnego materiałów Układu Warszawskiego, które – trochę przez przypadek – zostały mu udostępnione na przełomie pierwszego i drugiego dziesięciolecia XXI wieku. Są to – jeśli chodzi o relacje z Układem Warszawskim – materiały podobne do tych, które są przechowywane w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej jako Zbiór dokumentów dotyczących Układu Warszawskiego i które – na mocy ustaleń z 1991 r. – nie były przez wiele lat udostępniane badaczom. Autor korzystał np. z materiałów narad wojskowych gremiów Układu Warszawskiego w czeskim przekładzie, choć w Polsce niejednokrotnie znajdują się kopie tych dokumentów w języku oryginału – czyli rosyjskim. Pewne zagadnienia dotyczące np. planów rozwoju wojska w ostatnim pięcioleciu funkcjonowania sojuszu jako paktu wojskowego czy reorganizacji i redukcji wojsk między innymi pod wpływem zmiany doktryny Układu na obronną Autor omówił na przykładzie Czechosłowackiej Armii Ludowej. Szersze wykorzystanie materiałów polskich – zapewne – bardziej uprawomocniłoby niektóre wnioski Autora. Działania podejmowane przez władze czechosłowackie – biorąc pod uwagę daleko idącą unifikację polityki wojskowej w połowie lat osiemdziesiątych w państwach członkowskich UW – można uznać za wzorcowe czy przykładowe dla poczynających kierownictw wojskowych pozostałych krajów Układu.

Poza źródłami czeskimi Autor wykorzystał dokumenty polskie z Archiwum Akt Nowych (materiały KC PZPR) oraz przechowywaną w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej dokumentację Ministerstwa Spraw

Wewnętrznych, Zarządu II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego i wspomniane dokumenty Układu Warszawskiego. Do wartościowych dokumentów kierownictwa partyjnego Socjalistyczna Partia Jedności Niemiec (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands*, SED) oraz materiałów posiedzeń gremiów decyzyjnych UW Autor dotarł w zbiorach *Bundesarchiv Abteilung Berlin-Lichterfelde*. Ogromną wagę miały materiały przywództwa KPZR przechowywane w kolekcji Dymitrija Wołkogonowa w Bibliotece Kongresu oraz dokumentacja złożona w *National Security Archiv* w Waszyngtonie. Autor sięgnął i umiejętnie wykorzystał niezwykle cenne kolekcje archiwalne zgromadzone przez międzynarodowy zespół badawczy *Parallel History Project*, w tym dokumentację posiedzeń organów kierowniczych UW zamieszczoną na stronach internetowych tego projektu.³ Niestety warto zauważyć, że niektóre ze wskazanych przez Autora linków do tych stron nie są aktualne...

Spośród wydawnictw źródłowych najbardziej wartościowy okazał się wybór archiwaliów do dziejów Układu Warszawskiego *A Cardboard Castle?*, przygotowany przez Wojtecha Mastnego i Malcolma Byrne'a.⁴ Jednym z częściej cytowanych źródeł jest na poły wspomnieniowa pozycja polskiego dyplomaty Jerzego Nowaka poświęcona ostatnim latom funkcjonowania UW.⁵ Autor sięgnął także do – nie najbogatszej niestety – literatury przedmiotu, w tym do opracowań dotyczących końcowego okresu dziejów aliansu, przedstawionych niejako z narodowych perspektyw autorstwa Jordana Bajewa,⁶ Csaby Bekesa⁷ czy Wandy Jarząbek.⁸ Wśród wykorzystanych pozycji zabrakło jednak ostatniego tomu trylogii Andrzeja Skrzyпка o relacjach

³ Parallel History Project On Cooperative Security, dostęp lipiec 10, 2022, <https://www.php.isn.ethz.ch/lory1.ethz.ch/index-2.html>.

⁴ Wojtech Mastny i Malcolm Byrne, red., *A Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991* (New York: Central European University Press, 2005).

⁵ Jerzy M. Nowak, *Od hegemonii do agonii. Upadek Układu Warszawskiego – polska perspektywa* (Warszawa: Bellona, 2011).

⁶ Jordan Baev, „The End of the Warsaw Pact, 1985–1991: Viewed from the Bulgarian Archives,” Parallel History Project On Cooperative Security, 2000, dostęp lipiec 10, 2022, http://www.php.isn.ethz.ch/lory1.ethz.ch/collections/coll_bulgaria/introduction01f8.html?navinfo=15341.

⁷ Csaba Bekes, „Hungary in the Warsaw Pact, 1954–1989: Documents on the Impact of a Small State within the Eastern Bloc,” Parallel History Project On Cooperative Security, 2003, dostęp lipiec 10, 2022, http://www.php.isn.ethz.ch/lory1.ethz.ch/collections/coll_hun/intro07f3.html?navinfo=15711.

⁸ Wanda Jarząbek, „Poland in the Warsaw Pact 1955–1991: An Appraisal of the Role of Poland in the Political Structures of the Warsaw Pact,” Parallel History Project On Cooperative Security, 2010, dostęp lipiec 10, 2022, http://www.php.isn.ethz.ch/lory1.ethz.ch/collections/coll_poland/Introductionb85a.html?navinfo=111216.

polsko-sowieckich w okresie powojennym,⁹ czy prac gen. Franciszka Puchały dotyczących wojskowych aspektów stosunków polsko-sowieckich w ramach Układu Warszawskiego.¹⁰ Mimo sięgnięcia do wielu niemieckich publikacji niedosyt budzi pominięcie ważnej pracy Olivera Bange na temat polityki wojskowej i sojuszniczej NRD w latach 1969–1990,¹¹ Daniela Niemetza o Narodowej Armii Ludowej i organach bezpieczeństwa w latach kryzysu i przełomu 1985–1990,¹² jak również interesującego opracowania na temat planowania operacyjnego w latach osiemdziesiątych płk. Siegfrieda Lautscha.¹³ Nie należało zapewne omijać opracowań rosyjskojęzycznych, np. Rudolfa Pichoji i Iriny Bystrowej,¹⁴ Władimira Zołotariowa¹⁵ i innych. Bariera językowa nie pozwoliła Autorowi skorzystać z publikacji rumuńskich dotyczących stanowiska Rumunii wobec Układu Warszawskiego,¹⁶ jak i niezwykle ciekawej pracy Miklósa Horvátha o funkcjonowaniu Węgier w strukturach UW.¹⁷ Sięgnąć zapewne warto byłoby i do publikacji poświęconych rokowaniom rozbrojeniowym prowadzonym w latach osiemdziesiątych. Bільy skupia się bowiem przede wszystkim na sowieckiej i wschodnioeuropejskiej recepcji ich przebiegu oraz oceny stanowiska strony zachodniej.

Zdaniem Autora istotnym punktem w dziejach UW było dojście do władzy w Związku Sowieckim bardzo młodego, jak na ówczesne realia, i proreformatorsko nastawionego, a jednocześnie ideowego Sekretarza

⁹ Andrzej Skrzypek, *Mechanizmy klientelizmu. Stosunki polsko-radzieckie 1965–1989* (Pułtusk–Warszawa: Akademia Humanistyczna im. A. Gieyszтора, 2008).

¹⁰ Franciszek Puchała, *Sekrety Sztabu Generalnego pojattańskiej Polski* (Warszawa: Bellona, 2011).

¹¹ Oliver Bange, *Sicherheit und Staat: Die Bündnis- und Militärpolitik der DDR im internationalen Kontext 1969 bis 1990* (Berlin: Ch. Links Verlag, 2017).

¹² Daniel Niemetz, *Staatsmacht am Ende. Der Militär- und Sicherheitsapparat der DDR in Krise und Umbruch 1985 bis 1990* (Berlin: Ch. Links Verlag, 2020).

¹³ Siegfried Lautsch, *Kriegsschauplatz Deutschland: Erfahrungen und Erkenntnisse eines NVA-Offiziers* (Potsdam: Zentrum für Militärgeschichte und Sozialwissenschaften der Bundeswehr, 2013).

¹⁴ Ирина Быстрова, *Советский военно-промышленный комплекс: проблемы становления и развития (1930–1980-е)* (Москва: Институт российской истории РАН, 2006).

¹⁵ Владимир Золотарёв i Борис Путилин, *Месть за Победу. Советский Союз и холодная война* (Москва: Военная Книга, 2014).

¹⁶ Na ten temat interesujące opracowanie zbiorowe z udziałem badaczy rumuńskich; Jörg Echternkam, red., *Sozialistische Waffenbrüder?: Rumänien und die DDR im Warschauer Pakt* (Potsdam: Zentrum für Militärgeschichte und Sozialwissenschaften der Bundeswehr, 2020). Zob. też: Petre Opriş, *România în Organizația Tratatului de la Varşovia (1955–1991)* (Bucureşti: Editura Militară, 2008).

¹⁷ Miklós Horváth i Vilmos Kovács, *Magyarország az atomháború árnyékában: fejezetek a hidegháború korszakának had- és haditechnika-történetéből* (Budapest: Zrínyi Térképészeti és Kommunikációs Szolgáltató Közhasznú Nonprofit Kft, 2016).

Generalnego KC KPZR Michaiła Gorbaczowa. Miał on zamiar zmienić formę i w znacznej mierze także treść współpracy w ramach UW. Było to elementem bliżej niezdefiniowanej strategii Gorbaczowa wobec świata wschodniego. Zwiększenie emancypacji krajów bloku wschodniego miało zmniejszyć cenę polityczną oraz gospodarczą płaconą za utrzymanie tych ziem w radzieckiej strefie wpływów. Zmiany te miały być korzystne dla obu stron, jednak nie przebiegały w satysfakcjonującym tempie. Wiosną 1987 r. Gorbaczow zaczął dochodzić do wniosku, że swoje koncepcje może zrealizować tylko na drodze bardziej radykalnych reform. Stąd obok przyspieszenia tempa zmian w polityce wewnętrznej w 1988 r. kwestia akceleracji przemian w polityce wewnętrznej krajów sojuszu pojawiła się na agendzie posiedzeń najwyższego organu politycznego UW. Skomplikowało to stosunki z wieloma sojusznikami Układu, na których czele stały dotychczasowe, konserwatywne i zachowawcze ekipy.

Po 1985 r. polityczne struktury Układu zaczęły funkcjonować w sposób bardziej regularny. Strona radziecka zaczęła przekazywać chętniej i sprawniej informacje oraz prezentować nowe inicjatywy w zakresie polityki zagranicznej. Rosnąca aktywność sojuszu przekładała się na wzrost poziomu prestiżu i znaczenia Układu Warszawskiego. Ponieważ uwaga członków paktu była zogniskowana na relacjach międzyblokowych na terenie Europy, pociągnęło to za sobą osłabienie współpracy z pozaeuropejskimi krajami socjalistycznymi.

Kreml przestał – jak uważa Bilý – zaskakiwać swoimi inicjatywami na forum międzynarodowym, zawnazą uprzedzając o nich. Moskwa usiłowała przekształcić sojusz z organizacji skupionej na problematyce wojskowej oraz formułowaniu wspólnych, często ogólnych, stanowisk wobec przeciwnika ideowego na platformę współpracy krajów bloku wschodniego, na której omawiano by szerokie spektrum problemów głównie politycznej natury. Problematyka wojskowa zejść miała na drugi plan. Próbowano także wskazywać nowe pola działania, jak np. kwestia integracji ekonomicznej, a także problemy rozwoju wewnętrznego krajów socjalistycznych.

Przy znacznych zmianach sposobu funkcjonowania w niewielkim tylko stopniu udało się zreformować struktury Układu. Dyskusja o reformie organizacji nie przybrała zresztą nigdy nadmiernie ożywionych form. W najważniejszych kwestiach rozbrojeniowych w dialogu supermocarstw – Układowi przypadało podobne jak przed 1985 r. zadanie pełnego wsparcia polityki i stanowiska sowieckiego.

Polityczna transformacja sojuszu w obliczu przemian w polityce międzynarodowej, ewolucji sytuacji wewnętrznej i rozwodnienia sowieckiej kontroli prowadziła coraz częściej do silnej konfrontacji poglądów. Coraz słabszy był natomiast rozdział między stanowiskiem „szóstki” a frondującej wcześniej Rumunii. Zbliżenie do stanowiska sowieckiego następowało

przede wszystkim na tle inicjatyw rozbrojeniowych i redukcji wydatków zbrojeniowych. Różnice, nie tak poważne do 1988 r., zaczęły narastać wraz ze zmianami wewnętrznymi zachodzącymi w łonie tych krajów i coraz wyraźniejszym artykułowaniem własnych, narodowych celów polityki zagranicznej. Przy braku kultury otwartej i konstruktywnej debaty pojawiał się problem skuteczności funkcjonowania Układu.

W odróżnieniu od struktur cywilnych wojskowe instytucje sojuszu do 1989 r. działały bez większych zmian. Nowe trendy docierały tu z opóźnieniem i dały się dostrzec dopiero w 1988 r. Jedną z najistotniejszych kwestii było przyjęcie statutu Układu Warszawskiego na okres pokoju i wojny. Jednak podjęte próby w istocie rozmyły się w dyskusjach oraz ciągłych zmianach i uwagach kierowanych przez poszczególne kraje aliansu. Kluczowe w wymiarze wojskowym okazało się przewartościowanie polityki wojskowej, zmiana doktryny Układu z zaczepnej na obronną oraz nowe podejście do rozmów rozbrojeniowych.

Swoista metamorfoza doktryny wojskowej w 1987 r. nie jawiła się – jak sądzi Autor – jedynie jako wynik reformatorskiej polityki Gorbaczowa, ale przede wszystkim była rezultatem głębokiej defensywy, w jakiej znalazł się sojusz od początku lat osiemdziesiątych, wynikającej z coraz bardziej dostrzegalnego i pogłębiającego się technologicznego i ekonomicznego odstawania od Zachodu. O ile w ujęciu marszałków i generałów chodziło o pewne ustępstwo wynikające z realiów, możliwie jak najmniejsze, o tyle dla kręgu Gorbaczowa – przeciwieście ideowego komunisty – było to odejście od dogmatu, że wojna ma być decydującym dziejowym starciem, które ma zapewnić całkowite zwycięstwo socjalizmu na świecie.

W 1988 r. Gorbaczow uznał, że nie zakończy „zimnej wojny” bez poważnych ustępstw, które uspokoiłyby podejrzliwość Zachodu oraz poprawiłyby obraz ZSRS na świecie. Decydującym czynnikiem były względy ekonomiczne, które uniemożliwiały utrzymanie dotychczasowego tempa zbrojeń. W 1988 r. w pełni ujawniły się problemy z realizacją „wojskowej pięciolatki” w państwach UW. Wprawdzie na najwyższym forum delegacje poszczególnych krajów zgadzały się z rekomendacjami Naczelnego Dowództwa UW, ale w coraz mniejszym stopniu były je w stanie zrealizować i je realizowały.

Istniejący między kręgiem Gorbaczowa a dogmatycznie myślącymi generałami sowieckimi rozszew przyczynił się do bliższego przyjrzenia się funkcjonowaniu struktur militarnych Układu przez czynniki polityczne i zmian personalnych na najwyższych stanowiskach. Odeszli pierwszy zastępca ministra obrony ZSRS i głównodowodzący Zjednoczonych Sił Zbrojnych Państw Stron UW (dalej: ZSZ) marszałek Wiktor Kulikow (ur. 1921 – zm. 2013) oraz szef sztabu ZSZ generał armii Anatolij Gribkow (ur. 1919 – zm. 2008). Wojskowi w nieco większym stopniu zaczęli się liczyć z realiami zarówno politycznymi, jak i ekonomicznymi.

Trudności gospodarcze zdecydowały też o większym jeszcze niż w poprzednim okresie zainteresowaniu rozmowami rozbrojeniowymi. Kraje Układu Warszawskiego, którym zależało na obniżeniu morderczego dla ich nieefektywnych gospodarek tempa zbrojeń, skłonne były na większe ustępstwa w dziedzinie redukcji wojsk, a nawet na jednostronne działania. Zdaniem Bílego propozycje przedkładane przez UW były bardziej konstruktywne, a wymuszona sytuacją ekonomiczną elastyczność większa niż w przypadku państw NATO.

Sytuacja międzynarodowa, a także ewolucja sytuacji wewnętrznej w poszczególnych krajach sojuszu spowodowały, że nie tylko Rumunia, ale z czasem i proreformatorsko nastawione Węgry i Polska od 1988 r. zaczęły w UW realizować w coraz większym stopniu własne cele. Ich kurs pod koniec lat osiemdziesiątych wyraźnie zaczął wykraczać poza granice określone przez Gorbaczowa. Obawa przed radykalnymi reformami powodowała zbliżenie Rumunii do Związku Sowieckiego. Rozwój sytuacji u swoich sąsiadów z niepokojem w 1989 r. obserwowały zachowawcze reżimy Czechosłowacji i Wschodnich Niemiec. Postępująca defragmentacja sojuszu doprowadziła do tego, że ewentualna akcja militarna w celu ochrony komunistycznej władzy była już niewykonalna, a nawet niewyobrażalna.

Według oceny Bílego do 1990 r. Gorbaczowowi nie udało się wewnętrznie wzmocnić UW, nie znalazł nowego cementującego alians tworzywa, nie udało się zapewnić organizacji nowej legitymizacji. Przywódcom radzieckim przyświecał zamiysł przekształcenia sojuszu w stylu NATO. Miało to nie tylko przystosować zreformowaną organizację do nowych potrzeb, ale i zapewnić jej egzystencję do momentu rozpląnięcia się UW i NATO w nowym ogólnoeuropejskim systemie bezpieczeństwa. Dalsze istnienie Układu wynikać miało m.in. z czynników ekonomicznych, realiów geopolitycznych, funkcjonowanie sojuszu dawać miało poczucie pewnej stabilizacji dla państw członkowskich w burzliwej dobie. Jednak nowe, niekomunistyczne władze w krajach Układu albo indyferentnie, albo wręcz podejrzliwie podchodziły do zamiarów radzieckich, traktując właśnie ZSRS jako zagrożenie dla swoich interesów narodowych. Propozycje radzieckie pozytywnie przyjmowała jedynie Bułgaria, podczas gdy Czechosłowacja odnosiła się do nich całkowicie negatywnie, obawiając się np. chaosu wewnętrznego na obszarze ZSRS. Spadkiem po 1968 r. były pojawiające się obawy o możliwość wykorzystania Układu Warszawskiego jako narzędzia ingerencji w sprawy wewnętrzne. Coraz bardziej zajęte kryzysem wewnętrznym kierownictwo sowieckie w 1990 i 1991 r. mniej priorytetowo traktowało utrzymanie dotychczasowej strefy wpływów. Jej zachowaniu mocny cios zadało też zjednoczenie Niemiec. Postawa przedstawicieli sojuszu podczas posiedzeń w 1990 r., które sprzeciwiały się inicjatywom radzieckim, wyraźnie wskazywała, że także z punktu widzenia ZSRS Układ Warszawski przestał pełnić

swoją polityczną i wojskową funkcję. Nie był już efektywnym mechanizmem utrzymywania wpływów i dominacji w krajach Europy Wschodniej, a po przekształceniach politycznych w dawnych krajach socjalistycznych i upadku ich dotychczasowych elit politycznych uczestnictwo w UW nie dawało już legitymizacji nowym ekipom. Radykalnie zmieniona geografia bezpieczeństwa Europy negowała także dotychczasową stabilizującą w wymiarze międzynarodowym funkcję sojuszu.

Analiza czynników prowadzących do destabilizacji i rozkładu sojuszu przeprowadzona przez Bílego, będących funkcją kryzysu wewnętrznego państw bloku socjalistycznego z ZSRS na czele, w wielu miejscach wymagać musiała podkreślania wagi aspektu ekonomicznego. Niewydolność systemu politycznego oraz gospodarczego prowadziła do kryzysu w sferze wewnętrznej, a poprzez niemożność dotrzymania kroku w wyścigu zbrojeń „drugiej Zimnej Wojny” wpływała na możliwość realizacji celów na arenie międzynarodowej. Fakt ten wielokrotnie sygnalizowany przez Autora sprawia wrażenie pojawiania się pewnych powtórzeń w narracji. Tak samo rozdzielenie opisu na sferę instytucjonalną, a dalej na sferę działań w przestrzeni międzynarodowej i na polu wojskowym przyczyniła się do sytuacji, że do pewnych wątków – specyficznej pozycji i (łagodniejącej z czasem) obstrukcji ze strony Rumunii czy emancypujących się Węgier – Bílý powraca w kilku miejscach.

Skupiając się na analizie Układu Warszawskiego głównie jako fenomenu politycznego, Autor sporo miejsca poświęca charakterystyce pewnych aspektów wojskowych. I tu podobnie jak w jego poprzedniej pozycji znaleźć można najwięcej mankamentów i błędów. Mimo deklaracji, że w narracji używać będzie rodzimych tj. sowieckich albo funkcjonujących w Układzie Warszawskim nazw systemów broni, uporczywie rakiety średniego zasięgu określaną na Zachodzie jako SS-20 (wraz z modyfikacjami) określa mianem RSD-10, podczas gdy była to fantazyjna nazwa przyjęta na potrzeby sowiecko-amerykańskiego układu rozbrojeniowego. W istocie kompleks ten nosił kryptonim „Pionier”, a jego faktyczne określenie wewnętrzne brzmiało „kompleks 15P645 z rakieta 15Ż45” (i modyfikacja: „Pionier UTTCh”, kompleks 15P653 z rakieta 15Ż53). Podobnie wygląda sytuacja z „operacyjno-taktycznym kompleksem raketowym” OTR-22, w rzeczywistości noszącym nazwę 9K76, kryptonim „Tiemp-S” (s. 302). Omawiając kwestię rokowań rozbrojeniowych, wspominał, nie rozwijając tego wątku szerzej, o bardzo istotnym podnoszonym przez przedstawicieli UW czynnikiem nie tylko ilościowym, ale i jakościowym wykazywanego uzbrojenia. Obie strony – zarówno wschodnia, jak i zachodnia – miały świadomość zróżnicowanego potencjału określonych środków bojowych na polu walki. Strona sowiecka uznawała np. że potencjał bojowy najnowszych czołgów amerykańskich i niemieckich Abrams i Leopard 2 dwuipółkrotnie przewyższał potencjał

podstawowego dla UW czołgu T-55. Z kolei samolot wielozadaniowy F-4E Phantom miał dwukrotnie większą wartość bojową niż np. samolot MiG-21s, a blisko czterokrotnie wyższą niż MiG-21 pfm. Podobnie kierowanie się tylko liczbą związków taktycznych wojsk lądowych dyslokowanych w Europie prowadziło do błędnego wniosku o wielokrotnej przewadze krajów UW w tym zakresie. Sami wojskowi Układu mieli tego świadomość, oceniając np. że polska dywizja pancerna jest niemal dwuipółkrotnie słabsza od swojego zachodnioniemieckiego odpowiednika.¹⁸ Na s. 322 Matěj Bílý błędnie określa granicę obszaru europejskiego (definiowanego w porozumieniach rozbrojeniowych) na rzece Ural (w rzeczywistości góry Ural), a na s. 315 jednostronnie wycofane dywizje radzieckie podporządkowuje Północnej Grupie Wojsk (oddziały Armii Sowieckiej stacjonujące w Polsce), a nie Grupie Wojsk Sowieckich w Niemczech. Zapowiedziana w 1988 r. redukcja wojsk sowieckich w Europie Środkowej miała objąć 50 tys. żołnierzy i 5 tys. czołgów, jednak nie tylko na obszarze NRD, ale także Czechosłowacji i Węgier (s. 315). *Nota bene* towarzyszyć jej miała wymiana generacyjna sprzętu pancernego. Na s. 316–318 Autor podał ujawnione w styczniu 1989 r. przez Komitet Ministrów Obrony Krajów UW dane dotyczące liczebności sił zbrojnych armii Układu Warszawskiego i NATO. Nie podał ich niestety w rozbiciu na siły zbrojne poszczególnych państw, nie dodał, że informacje miały dotyczyć stanu na 1 lipca 1988 r., ani nie zestawił tych danych z nieco różniącymi się liczbami upublicznionymi w komunikacie zamieszczonym w prasie krajów socjalistycznych 30 stycznia 1989 r. Interesujące byłoby przy tym ukazanie – choćby na przykładzie polskim i rumuńskim – kulis, czyli metodologii obliczania głównych rodzajów uzbrojenia i liczebności wojsk. Z kolei analizując wykonanie planów rozwoju armii na lata 1981–1985 na przykładzie Czechosłowackiej Armii Ludowej, Autor dość drobiazgowo wyliczył naddatek, z którym owe plany Czechosłowacja spełniła, nie informując jednak, jakie były zasadnicze zrealizowane w tym okresie zamierzenia (s. 198).

Pomimo pewnych usterek i uchybień, w tym ograniczonego wykorzystania literatury przedmiotu w mniej (rosyjski) i bardziej „egzotycznych” językach (rumuński, węgierski, bułgarski), wydaje się, że praca Bílego jest pierwszym tak obszernym i kompleksowym wykładem dziejów – przede wszystkim od strony aktywności politycznej – Układu Warszawskiego w ostatnich sześciu latach jego istnienia. Autor unika nadmiernie wartościujących, stygmatyzujących sądów. Daleki jest zatem od nieuzasadnionego – jak wynika z toku wywodów Autora i jego wniosków – jednostronnego i tym bardziej diabolicznego przedstawiania obrazu Układu w jego

¹⁸ Puchała, „Sztab Generalny Wojska Polskiego w latach 1945–1990,” *Kwartalnik Bellona* Wydanie specjalne (2010): 118.

końcowym okresie. Wiele miejsca poświęca na podejmowane przez Gorbaczowa próby uczynienia z UW bardziej zbliżonego do natowskiego wzorca sojuszu o charakterze polityczno-wojskowym i bardziej partnerskich w nim stosunków. Drobiazgowa analiza, umiejętnie docieranie do sedna dominującej wówczas jeszcze na spotkaniach przywódców i innych gremiów krajów socjalistycznych nowomowy, pozwala na prześledzenie wcale fascynujących różnic zdań między poszczególnymi członkami traktowanego na zewnątrz jako monolit aliansu i umiejętnie czasami rozgrywanie własnych spraw, i próbę realizacji narodowych lub partykularnych interesów. Choć ograniczony jedynie do poszczególnych dokumentów dostęp do źródeł proveniencji sowieckiej nie zawsze pozwala w pełny sposób zrekonstruować genezę niektórych inicjatyw i działań Kremla, to można prześledzić ich realizację oraz reakcje pozostałych sojuszników dzięki dostępowi do materiałów posiedzeń instytucji i organów Układu oraz dokumentów o charakterze wewnętrznym władz partyjnych, a także dyplomacji czechosłowackiej, niemieckiej czy polskiej. Pracę Matěja Bílego traktować zatem należy jako pionierską, oryginalną, interesującą i cenną próbę zrekonstruowania ostatniego fragmentu dziejów polityczno-wojskowego aliansu krajów „demokracji ludowej”, który w momencie, gdy przekształcał się w istotne forum wymiany poglądów i ustalania wspólnej linii politycznej bloku wschodniego, uległ dezintegracji i rozpadowi. Ale też Układ Warszawski, pomyślany w dużej mierze jako narzędzie podtrzymywania wpływów i dominacji radzieckiej nad krajami satelickimi, z chwilą podjęcia reform strukturalnych stawał w jawnej sprzeczności ze swoją dotychczasową misją oraz przeznaczeniem i zmierzał ku przyspieszanej zasadniczymi przekształceniami ustrojowymi w krajach Europy Środkowej i Południowej nieuchronnej anihilacji.

Grzegorz Hryciuk
Uniwersytet Wrocławski